

METODOLOGIE LINGVISTICKÉHO VÝZKUMU = METODOLOGIE OBECNÉ LINGVISTIKY

Mgr. Božana Niševa, Ph.D. – Mgr. Grégoire Labbé, Ph.D.

JAZYK. JAZYKOVĚDA

- **Jazykověda** (*jazykozpyt, lingvistika; rus. языкознание, angl. linguistics, fr. linguistique, něm. Sprachwissenschaft*) je teoretická společenskovední disciplína, zabývající se zkoumáním lidských dorozumívacích kódů – jazyků. V této definici jsou zdůrazněny tři momenty: a) jazykověda je teoretická disciplína, teoretické bádání o jazycích; b) jazykověda patří mezi společenskovední (humanitní) obory, nikoli mezi přírodní vědy; c) jazykověda zkoumá přirozené jazyky; k jejím úkolům nepatří konstrukce umělých jazyků nebo umělých matematických kódů.
- Termín „jazyk“ konkuruje v běžném úzu do značné míry termín „řeč“. Novější jazykověda přisuzuje těmto termínům (a některým dalším výrazům z téže oblasti) rozdílný, přesně definovaný význam. Řeč je obecně lidská schopnost sdělování (přenášení informací) pomocí jazyka. Jazyk je systém znaků (kód) sloužící k dorozumívání v určitém etnickém společenství (národ, kmen apod.). Je uložen v paměti příslušníků tohoto společenství, a proto není přístupný přímému pozorování. O jeho existenci a jeho vlastnostech si získáváme obraz jen nepřímou – zkoumáním konkrétních sdělení, realizovaných pomocí tohoto jazyka. Rozlišování jazyka (fr. *langue*) a promluvy (fr. *parole*), resp. kódů a sdělení (fr. *message*) patří k základním tezím novější jazykovědy.

JAZYK A JEHO FUNKCE

- Základní funkcí jazyka je funkce **komunikativní** (sdělovací, dorozumivací), a to jak z hlediska diachronního (vývojového), tak i z hlediska synchronního (současného).
- **Schéma komunikačního procesu**

Obecně:	zdroj	kód	signál	kanál	příjemce
Mluvený jazyk	<i>mluvčí</i>	<i>jazyk</i>	<i>hlásky</i>	<i>ovzduší</i>	<i>posluchač</i>
Psaný jazyk	<i>pisatel</i>	<i>jazyk</i>	<i>písmena</i>	<i>papír</i>	<i>čtenář</i>

- Druhá základní funkce jazyka je funkce **mentální**, nerozlučně spjatá s funkcí **komunikativní**: jazyk je nástroj myšlení, nástroj vyjádření myšlenek slovy, jejich sdělování jiným členům kolektivu.
- Každý jazyk však kromě těchto dvou základních funkcí plní v životě příslušného jazykového společenství i jeho jednotlivých členů celou řadu dalších funkcí. Sdělovat je možné pomocí jazyka i něco jiného než jen pouhé informace o předmětech, osobách, jevech nebo událostech. Proto je běžné rozlišovat i další v širším slova smyslu komunikativní funkce jazyka, u nichž se jedná o sdělování něčeho jiného:

Konativní (apelová) funkce: jedná se o výzvu která má přimět posluchače k nějaké činnosti (např. *Stav se ve městě a kup půlku chleba.*).

Referenční (kontextová) funkce: jde o odkaz na časové nebo prostorové vztahy, případně na jiné mimojazykové faktory (např. *Co budeš dělat v sobotu?*).

Fatická (kontaktní nebo interpersonální) funkce: mluvčí se snaží např. udržet pozornost (*Sleduješ mě vůbec?*) nebo naopak dát najevo, že i on se rozhovoru účastní (*Já taky. To je fakt.*).

Expresivní (emotivní) funkce: mluvčí dává najevo svůj fyzický nebo psychický stav, vyjadřuje své emoce, a to buď pomocí prostředků čistě jazykových (např. kategorií slovesného způsobu) nebo zabarvením a výškou hlasu, zvláštní intonací apod. (tyto poslední prostředky mohou být srozumitelné i při poslechu jazyka, který neovládáme).

Poetická (estetická) funkce: důraz se klade na formu, která má ovšem zvýraznit jítý obsah; nejde jen o poezii, ale také o poetické prvky používané v hovorovém jazyce; v obou případech je možný i tvůrčí přístup k jazyku (vytváření zcela nových tvarů).

Mezijazyková funkce: mezi zvláštnosti jazyka patří mimo jiné i to, že může sloužit k popisu čehokoli, včetně sebe (např. česky můžete mluvit i o češtině); pak je třeba rozlišovat jazyk objekt – v našem případě popisovanou češtinu – a metajazyk, který slouží k uvedenému popisu a má k dispozici některé prostředky navíc (např. sám termín *čeština*).

- Všechny uvedené funkce spolu s hlavní funkcí dorozumívací či sdělovací patří mezi ***komunikativní funkce*** s širším smyslu. Jazyk ovšem slouží nejen ke komunikaci, ale je důležitým nástrojem člověka v procesu poznávání a klasifikace jednotlivých předmětů a jevů a v procesu poznávání okolního světa jako celku. V této souvislosti se nejčastěji hovoří o jeho ***funkci pojmenovávací a kognitivní***.
- **Pojmenovávací funkce** spočívá v tom, že jednotlivé předměty, jevy a události se pojmenovávají; jinými slovy: přiřazují se jim určité pojmy. Mezi jazyky mohou být značné rozdíly nejen pokud jde o formální stránku jednotlivých názvů, ale i co se týká samotné klasifikace mimojazykové skutečnosti. Z toho vyplývá, že má jazyk také nezastupitelnou úlohu při rozvíjení myšlení a při poznávání mimojazykové skutečnosti (okolního světa). Právě na tom je založena jeho ***funkce kognitivní*** čili poznávací.
- Všechny funkce, o nichž jsme se dosud zmínili, se týkají především mluvené podoby jazyka. Psaná podoba může některé z nich plnit stejně dobře, jiné jen v omezené míře. Naproti tomu plní podoba jazyka psaného jednu specifickou a mimořádně důležitou funkci: na rozdíl od mluvené podoby je schopna uchovávat informace a přenášet je na značné vzdálenosti v prostoru i v čase.

METODOLOGIE

- Metodologie určité vědy je soubor metod té vědy v širším smyslu (tj. včetně technik, procedur apod.), nazíraný a platný v rámci obecné metody. **Obecná vědecká metoda**, kterou lze také chápat jako strategii vědeckého výzkumu, se někdy chápe i jako zvláštní obor (se vztahem k typu racionality; podstata *racionality* tkví ve volbě nejprogresivnějších teorií).
- Vědecká metoda je základem vědy a bez ní věda neexistuje; je to procedura k řešení souboru problémů.
- Vědecká metoda není ani neomylná (tj. lze ji zlepšovat), ani soběstačná (tj. vyžaduje znalost, k níž se vztahuje). Každý typ problémů vyžaduje zvláštní přístup a metodu (techniku).
- ✓ **Hypoteticko-deduktivní metoda** je procedura vedoucí k vytvoření teorie tím, že napřed konstatujeme její východiska a základní hypotézy a pak důsledky této teorie dedukujeme pomocí formálních metod. **Axiómy formální** vědecké teorie mají povahu hypotéz v logickém smyslu, zatímco **axiómy faktuální** teorie jsou hypotézy jak v logickém, tak v epistemologickém (nebo-li gnozeologickém, tj. týkajícím se vědeckého poznání a poznávání) a metodologickém smyslu.
- ✓ **Metody** (metoda je z řec. *meta* ‚za/podél‘ + *hodos* ‚cesta‘, takže metodologie je cosi jako ‚cesta k cíli‘) se tedy obvykle chápou jako objektivní a opakovatelné, ověřitelné způsoby analýzy.

TYPY VĚDECKÝCH METOD

- Vědecké metody jsou **analytické** (rozklad celku v části a snaha o nalezení obecného pravidla) a jsou objektivní. V nevědeckých, zvl. idealistických disciplínách může jít o metody jiné, nevědecké (neanalytické, založené na pozorování celku a dospívající k vystižení jen individuální situace; ty jsou však subjektivní, srov. hermeneutika, fenomenologie, dialektika).
- Ve vědách jako je lingvistika se někdy poukazuje na rozdíl v povaze dat, se kterými se pracuje, a konstatuje se, že je vhodné zvláště uvažovat ještě o **intuitivní vědy**, protože pracují s intuicí, a nikoliv přímo s pozorováním. Základem takových věd má být pak studium *norem a pravidel* – jejich obecná metodologie však dosud neexistuje.
- **Techniky** (speciální přístupy v rámci vědecké metody):
 - A) konceptuální (např. algoritmus)
 - B) empirické (např. návrh pokusu, měření aj.)

- V rámci (A) jsou časté a rozšířené (i když ne obecné) především techniky uplatňované při zjišťování aspoň částečné pravdivosti:
 1. sledování stromu: tj. větvících se možností dělení do podmnožin a opouštění nežádoucích větví, dokud se nedospěje k žádanému výsledku (metoda zkoušky a omylu, trial and error metod)
 2. iterativní procedury: postupné a opakované zkoušení možností při takto postupně zlepšovaném přibližném řešení (metoda je to sebezlepšující, srov. zastřelování se na cíl; v matematice má exaktní podobu iterativní procedury založené na *dichotomickém* dělení rozsahu napůl)
 3. technika náhodného vzorku (random sampling): mj. zkoušení či testování něčeho na začátku, popř. i hypotézy (Dosud uvedené typy techniky spadají do **Metody postupné aproximace**)
- **Extrapolace**: určení a přenos hodnoty/platnosti na nový (vnější) prvek apod. analogií ze známého a daného souboru prvků; převzetí, resp. přidání hodnot za zkoumaný rozsah oblasti.
- **Interpolace**: dodání/vložení (vnějších) prvků apod. mezi prvky dané (v daném rámci přiměřeně); dodání hodnot mezi hodnoty bezprostředně pozorované a známé.

ZÁSADY VĚDECKÉ METODOLOGIE (M. Bunge):

1. Fakta zkoumej jen na jejich dané úrovni zkoumání a na novou úroveň přejdi, až když to je bezpodmínečně nutné (z. šetrnosti vůči úrovni).
2. Nestačí-li pro pravdivé vysvětlení faktů jedna úroveň (bez přechodu na jinou), poruš její povrch a hledej kontiguitu úrovně dál (z. transcendence úrovně).
3. Vyšší se snaž vyložit nižším a tento postup převrať, až když jiná možnost nezbývá (z. zdrojové úrovně).
= *princip metodologické redukcionizmu*
4. Nepřeskoč žádnou úroveň, nezjistíš pak, co hledáš a nestanovíš ani vztahy mez úrovněmi (z. kontiguity úrovní).

LINGVISTIKA, JEJÍ VÝVOJ A METODY

■ Prehistorie

Z čistě lingvistického hlediska patří do prehistorie nejen všechny názory týkající se jazyka, které měli lidé před vznikem písma (jak je to běžné v historii), ale i názory těch civilizací a starověkých říší, které sice písmo už znaly, avšak žádná jejich pojednání o jazyce – gramatiky, slovníky apod. – se nedochovala. Patří mezi ně Mezopotámie, Egypt a Čína, o kterých máme pouze nepřímé důkazy, že se problematikou jazyka museli zabývat. Tak např. o Féníčanech je známo, že ve 13. stol. př. Kr. zavedli hláskové písmo, což nepochybně předpokládalo značně rozvinutou schopnost jazykové analýzy.

■ Tzv. předvědecké období

Do tohoto období lingvistiky se zpravidla řadí její dlouhý vývoj počínaje od starověkých říší přes tisícileté období středověku a několik století novověku až do začátku 19. stol. Označení „předvědecká“ lingvistika je sporné, protože tehdejší názory prostě odpovídali soudobému stavu vědy a některé jsou dokonce v souladu i s dnešní vědou. Přesto je ale toto označení do jisté míry oprávněné vzhledem k tomu, že teprve na začátku 19. stol. byla v rámci srovnávací a historické gramatiky do lingvistiky natrvalo zavedena vědecká metodologie.

- Ze starověkých říší a civilizací se otázkám jazyka věnovaly systematicky pouze Indie, Řecko a Řím. Z Indie se dochovala vůbec nejstarší gramatika, v níž Pánini ve 4 st. př. Kr. popsal sanskrt, tj. jazyk nejstarších indických literárních památek.
- V Řecku se otázkám jazyka věnovali zpočátku velcí filozofové, především Platón, Aristoteles a sofisté, později v rámci specializace věd i významní gramatikové. Nejstarší řeckou gramatiku napsal v 2 stol. př. Kr. Dionysios Thrácký a rozlišil v ní např. osm slovních druhů takovým způsobem, že jeho klasifikace v podstatě platí dodnes.
- Římané mnoho nového v oblasti jazykovědy nevymysleli, ale aplikovali poznatky svých řeckých předchůdců na latinu, a to pak mělo velký význam pro následující období středověku, v němž latina sehrála mimořádnou úlohu.
- Poznatky řeckých i římských předchůdců shrnul Priscianus ve svém podrobném popisu latinské fonetiky a gramatiky. Jeho dílo pak sloužilo jako nepřekonatelný vzor a jako základní příručka jednoho ze sedmi svobodných umění, totiž gramatiky po celé tisíciletí období středověku (do 15 stol.).
- Pro renesanci je z hlediska lingvistiky nejdůležitější fakt, že skoncovala s výhradním zájmem o klasickou latinu a začala zkoumat i živé současné jazyky. Objevily se první gramatiky současných jazyků, začaly se taky řešit otázky národního spisovného jazyka a jeho pravopisu.
- V těchto tendencích pokračovalo také následující období. Kromě toho byla jazykověda ovlivněna v 17 stol. i Descartovým racionalizmem a v 18 stol. myšlenkami francouzských osvícenců.

CHRONOLOGIE HLAVNÍCH UDÁLOSTÍ V DĚJINÁCH LINGVISTIKY

Starověk – hláskové písmo, nejstarší gramatiky

13. st. př. Kr. Féniciáné – hláskové písmo (znaky pro souhlásky)

4 st. př. Kr. Pánini – nejstarší dochovaná gramatika (sanskrt)

2 st. př. Kr. Dionysios Thrácký – první řecká gramatika

přelom letopočtu

5 st. po Kr. Priscianus – latinská gramatika

Středověk – gramatika (latiny): jedno ze sedmi svobodných umění

7 st. Isidor Sevilský – „Etymologie“

8 st. Basra – gramatika a fonetika klasické arabštiny

12 st. Neznámý islandský autor poprvé popisuje živý jazyk

10. – 14. st. Spor o univerzálie (nominalisté a realisté)

Od Renesance do 18. století – zájem o živé jazyky

1492 Nebrija – první gramatika moderního živého jazyka

16. – 18. stol. Další gramatiky moderních jazyků, i exotických; reformy pravopisu; těsnopis; zájem o původ jazyka

1631 Komenského „Janua“ – metodika výuky cizím jazykům

1660 Gramatika Port-Royal - racionalismus

19. Století – srovnávací a historická gramatika (vědecké metody)

1811-19	R. Rask, F. Bopp, J. Grimm – základní díla
20. léta	W. von Humboldt – jazyk odráží „národního ducha“
20. – 60. léta	Genetická klasifikace jazyků; rozvoj fonetiky
50. – 60. léta	A. Schleicher – biologie, rekonstrukce prajazyka i. e.
od 70. let	Mladogramatikové – fonetické změny; vyvrcholení Nové směry – dialektologie, kazaňská škola, atd.

1. polovina 20. století – strukturalismus

1907–16	F. de Saussure – obecná jazykověda; ženevská škola
1926–39	Pražská škola – Mathesius, Jakobson, Trubeckoj, atd.
30. – 50. léta	Kodaňská škola – Hjelmslevova glosematika; metajazyk
20. – 50. léta	Deskriptivismus v USA – E. Sapir, L. Bloomfield, atd.

2. polovina 20. století – pomezí disciplín

od 50. let	Matematická lingvistika – kvantová, algebraická, počítačová Psycholingvistika – myšlení, bilingvizmus, řečová činnost Neurolingvistika – poruchy řeči a typy afázií Sociolingvistika – sociální faktory řečové činnosti; jazyková politika
Od 60. let	Sémiotika – věda o znakových systémech; teorie významu Pragmatický obrat – důraz na „parole“ (promluvu, řeč) Textová lingvistika – základní jednotka jazyka: text Kognitivní věda – interdisciplinární věda o poznávací činnosti

METODOLOGIE LINGVISTIKY

▪ Jazyková metoda

Metodologie lingvistiky je daná do značné míry **převládající koncepcí/paradigmatem, resp. školou, dokonce obvykle též úžeji i úsekem lingvistiky** (diachronie-synchronie, gramatika-lexikon-fonologie), a je tedy obecně různá, často navíc ještě i v rámci téhož proudu. Obecně ji lze charakterizovat především jako deduktivně-empirickou; často využívá principu funkce (ne ovšem v exaktním matematickém smyslu, ale empiricky a behaviorálně).

➤ Složky metody:

1. specificky teoretická
2. obecně lingvistická
3. obecně vědecká

Hlavní metodou jazykové analýzy různého typu je analýza založená na datech, tj. textu; pokusu (experimentu) se v lingvistice užívá spíše okrajově, i když se v poslední době otevírají nové možnosti např. v souvislosti se stále více rozvíjející se neurolingvistikou, korpusovou lingvistikou a jejími možnostmi pracovat s obrovským množstvím dat, atd.

■ *Inference*

Vyvozování závěru, důsledků aj. (inference), opřené zvl. o srovnání ne/shodného posouzení rozsahu platnosti a generalizaci důsledků, je zde obecně shodné se situací ve vědě vůbec; výraznou roli tu hraje analogie. Inference je hlavním prostředkem, jímž se dospívá k explanaci, resp. v lingvistice častěji explikaci faktů apod.

■ Specifické teoretické složky metody:

Pozn.: řada následujících složek se může v praxi překrývat nebo kombinovat.

1. **Jazykové:** dané zvl. povahou cíle a materiálu
2. **Mimojazykové,** zvl.
 - A) *matematické* (též formální se vztahem k logice; často zprostředkované počítačem), zvl.
 - a) statistické (kvantitativní), srov. mj.
 - statistický model explanace (pravděpodobnosti)
 - četnost a distribuce výskytu,
 - mj. průměrná odchylka, rozptyl, medián, variace
 - statistická závislost, signifikantnost, váhy
 - matice („tabulky“)
 - test chi-kvadrát (tj. nezávislosti obou/více proměnných)
 - Pearsonův korelační koeficient (tj. síly vztahů dvou souborů)
 - mlhavé/fuzzy roviny

b) počítačové (algebraické, kybernetické)
transformace a restrikce
frázové gramatiky, řetěz, algoritmus, automaty
generování a omezení/restrikce
grafy, strom

c) kombinatorické
kalkuly permutací aj.

B) *psychologické*, zvl.

a) faktorová analýza (statistické zjišťování závislostí v souboru na minimálním počtu faktorů, tj. u málo poznaných oblastí)

b) sémantický diferenciál

c) teorie prototypů

d) Princip Gestalt (útvary)

e) Studium typů afázie (= neurolingvistická metoda)

f) Jiné, zvl. analýza chyb, váhání, způsoby vybavování, asociace apod., srov. však i jazykové testy (znalostní) aj.

C) *logické* (uplatňované mj. v logické sémantice), zvl. množiny, funkce, korelace, výrokový kalkul aj.

D) event. *další*, zvl. sociologické (opět taky často statistické).

Každá věda má své vlastní metody badání, představující kombinace základních postupů (metodik, technik). V jazykovědě jsou to čtyři základní metody:

- a) **Metoda strukturní analýzy** (s mnoha variantami a modifikacemi v oblasti jednotlivých plánů jazyka).
- b) **Typologická metoda**, tj. konfrontace souměřitelných jevů různých jazyků ze synchronního hlediska.
- c) **Filologická metoda**, tj. zkoumání staršího vývoje jednotlivých jazyků na základě detailního studia literárních památek (těsně souvisí s literárněhistorickým bádáním – tzv. textová kritika).
- d) **Historickosrovnávací metoda**, tj. rekonstrukce předhistorického stavu a vývoje jazyků na základě jejich srovnávání (tzn. Vnější rekonstrukce).

Tyto metody se přirozeně do značné míry překrývají a kombinují. Jak jsme již viděli, do jazykovědy pronikají i metody jiných vědních oborů a jejich kombinacemi s jazykovědnými metodami vznikla řada pomocných metod zkoumání jazyka.

JAZYKOVÁ DATA

➤ Povaha a zdroje jazykových dat

Povaha všech jazykových dat je zásadně *zprostředkována* v tom smyslu, že jsou projevem manifestací jazykového systému, který sám bezprostředně přístupný není, a o systému jsou proto také schopná vypovídat jen částečně. Prakticky na všech úrovních analýzy jazykových dat se naráží na jejich význačnou *vágnost*, *interdeterminovanost*, resp. neplnou ohraničenost (fuzzy edges).

Materiálem a zdrojem jazykové analýzy a popisu jsou tedy zásadně *texty*, ať skutečně psané, nebo mluvené, a to vždy – vzhledem k jejich neohraničenosti – ve výběru. Podle cíle a zčásti i podle typu analýzy se volí různé texty. Důležitou podmínkou při cíli co nejobecnějšího a nejvšestrannějšího popisu jazyka musí být i výběr co *nejreprezentativnějších* jazykových dat.

Je pochopitelné, že jazykový materiál musí být také zcela *věrný*, tj. autentický a neupravovaný či „vyčištěný“ od nepohodlných případů.

KRITÉRIA VÝBĚRU MATERIÁLU

A) neutrální reprezentaci:

1. frekventovanost
2. polysémie/polyfunkčnost
3. potenciální další derivovatelnost ze zvoleného
4. komunikativní šíře
5. metajazykovost
6. kategoriálnost/hyperonymie

* Popř. také stylová distribuce

B) orientační poznání:

7. namátkový vzorek (z více míst)

Pozn.: obecně tu hraje roli **validita** faktů (i vlastní teorie), tj. jejich nezkreslenost.

C) jiný cíl: podle jeho potřeb

POUŽITÁ LITERATURA

ČERMÁK, František. *Základy lingvistické metodologie: nástin hlavních principů na pozadí obecné teorie vědy*. Praha: Karolinum, 1997.

ČERNÝ, Jiří. *Úvod do studia jazyka*. 2. vyd. Olomouc: Rubico, 2008.

ČERNÝ, Jiří. *Dějiny lingvistiky*. 1. soubor. vyd. Olomouc: Votobia, 1996.

• **Děkuji za pozornost!**